

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

APPLICATION OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN SEPARATE PROCEEDINGS

Нескороджена Л.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Лазько Г.З., к.ю.н., доцент,
помічник – консультант народного депутата України
Верховна Рада України

Кононець О.М., адвокат, к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена питанню застосування практики Європейського Суду з прав людини при розгляді справ окремого провадження. Звернута увага на те, що на практиці судді часто недоречно використовують практику ЄСПЛ: використовують вирвані фрази з рішень ЄСПЛ, які взагалі можуть не стосуватися справи, що розглядається; перенасичують справу просто назвами рішень ЄСПЛ з недостатньою або взагалі без аргументації доцільності використання рішень ЄСПЛ тощо. Автори підтримують думку науковців, які вважають, що питання застосування практики ЄСПЛ вимагає переосмислення, застосування практики Суду і посилання на рішення ЄСПЛ не повинно бути автоматичним, а повинно мати логічне підґрунтя.

Авторами зазначено, що в ч. 2 ст. 293 ЦПК України передбачений перелік справ, які можуть бути розглянуті в окремому провадженні. Констатовано, що цей перелік не є повним, адже аналіз матеріальних норм СК України та ЦК України значно розширює це перелік.

Вказано на обов'язкові умови, за яких ЄСПЛ приймає до розгляду справи. В заяві повинно бути чітко зазначено, які саме статті чи протоколи Конвенції порушені та чи було вичерпано всі національні засоби правового захисту.

При розгляді справ окремого провадження національні суди зобов'язані враховувати всі достатні докази; перевіряти дотримання органами влади норм Конвенції; враховувати не лише норми законів, а й нові технології, що можуть сприяти захисту порушених інтересів особи; терміново розглядати справи, коли плин часу може мати непоправні наслідки.

З аналізу норм Конвенції, практики ЄСПЛ та практики українських судів було зроблено висновок, що в справах окремого провадження до ЄСПЛ можна подати заяву щодо порушення ст. 3, 5, 6, 8 Конвенції.

Ключові слова: окреме провадження, практика Європейського Суду з прав людини, заборона катувань, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий судовий розгляд, право на повагу до приватного і сімейного життя.

The article is devoted to the issue of application of the European Court of Human Rights case-law in individual proceedings. The author emphasises that in practice judges often make inappropriate use of the ECHR case law: they use excerpts from ECHR judgments which may not be relevant to the case under consideration at all; they overload the case with the names of ECHR judgments with insufficient or no argumentation of the expediency of using ECHR judgments, etc. The authors support the opinion of scholars who believe that the issue of application of the ECHR case law requires rethinking, and that the application of the Court's case law and reference to the ECHR judgments should not be automatic, but should have a logical basis. The authors note that Part 2 of Article 293 of the Code of Civil Procedure of Ukraine provides for a list of cases which may be considered in a separate proceeding. It is stated that this list is not complete, since the analysis of the substantive provisions of the Family Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine significantly expands this list.

The author points out the mandatory conditions under which the ECHR accepts a case for consideration. The application must clearly indicate which articles or protocols of the Convention have been violated and whether all national remedies have been exhausted.

When considering cases of individual proceedings, national courts are obliged to take into account all sufficient evidence; check compliance with the Convention by the authorities; take into account not only the provisions of laws, but also new technologies that may help protect the violated interests of a person; urgently consider cases where the passage of time may have irreparable consequences.

Based on the analysis of the provisions of the Convention, the ECHR case-law and the case-law of Ukrainian courts, the author concludes that in individual proceedings, the ECHR may be applied for a violation of Articles 3, 5, 6, 8 of the Convention.

Key words: special proceedings, case law of the European Court of Human Rights, prohibition of torture, right to liberty and security of person, right to a fair trial, right to respect for private and family life.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [1] суди при розгляді справ повинні застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенція) та практику Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) як джерело права. Однак на практиці судді часто недоречно використовують практику ЄСПЛ: використовують вирвані фрази з рішень ЄСПЛ, які взагалі можуть не стосуватися справи, що розглядається; посилаються на рішення ЄСПЛ без контексту самої норми Конвенції, яка має застосовуватися; перенасичують справу просто назвами рішень ЄСПЛ з недостатньою або взагалі без аргументації доцільності використання рішень ЄСПЛ; довільно трактують рішення ЄСПЛ, що може спотворити позицію ЄСПЛ.

Варто погодитися з науковцями, які зазначають, що питання застосування практики ЄСПЛ вимагає переосмислення. Застосування практики Суду та посилання на рішення ЄСПЛ не повинно бути автоматичним – цей процес повинен мати логічне підґрунтя. Раціональність посилань, юридична обґрунтованість та *sensus communis* повинні стати ключовими критеріями релевантності та доречності посилань на практику та рішення ЄСПЛ [2]. Беручи до уваги те, що окреме провадження має відмінні риси від інших проваджень, адже основним об'єктом судового захисту в окремому провадженні є охоронюваний законом (законний) інтерес, варто дослідити практику ЄСПЛ, яка може бути використана при розгляді справ окремого провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане наукове дослідження базується на наукових працях з двох

напрямок: аналіз судових рішень ЄСПЛ та застосування їх при розгляді справ окремого провадження. Аналіз практики ЄСПЛ, як джерела цивільного процесуального права, здійснювала Т. Стоянова, яка констатувала що практика ЄСПЛ є джерелом цивільного процесуального права, але не є джерелом цивільного процесуального законодавства [3, с. 58]; В. Кройтор досліджуючи питання використання прецедентного права, створеного суддями ЄСПЛ, в процесі прийняття рішень українськими судами з аналогічних питань дійшов висновку, що застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенції) у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що в свою чергу позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової держави [4, с. 51]; в монографії В.А. Завгороднього розкриті питання впливу рішень ЄСПЛ на науку, юридичну освіту, правотворчість, офіційну правоінтерпретаційну діяльність та правозастосування. Крім того, запропоновано авторський підхід до розуміння поняття «практика ЄСПЛ», виокремлено його суттєві риси, з-поміж яких особливу увагу приділено прецедентності та джерельності, а також визначено структуру цього явища правової дійсності [5, с. 9–471]; С.С. Бичкова аналізуючи позиції ЄСПЛ щодо забезпечення доступу до правосуддя зазначила, що право на доступ до суду є невід'ємним елементом права на справедливий суд, при цьому право на доступ до суду має гарантуватися і забезпечуватися Договірними державами в повному обсязі [6, с. 21]; А.М. Кучук та В.М. Пекарчук досліджуючи питання впливу практики ЄСПЛ на права людини зазначили, що практика ЄСПЛ відіграє важливу роль у зміні національної системи права як у частині розуміння самого права, так і через зміну ролі людських прав, які стають межами діяльності органів публічної влади, надаючи особі можливість діяти вільно [7, с. 20] та інші. Питання окремого провадження досліджували В.В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова [8], Г.В. Чурпіта [9], Н.С. Бутрин-Бока [10], А.В. Коструба [11], І.Ю. Татулич [12] та інші. Однак комплексного дослідження щодо застосування практики ЄСПЛ в справах окремого провадження проведено не було.

Метою дослідження є дослідження застосування практики ЄСПЛ в справах окремого провадження.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до розгляду питання про застосування практики ЄСПЛ у справах окремого провадження варто розкрити особливості окремого провадження. Перелік справ, які суд розглядає в порядку окремого провадження передбачено в ч. 2 ст. 293 ЦПК України, а саме:

1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

1⁴) обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх;

2) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

3) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

4) усиновлення;

5) встановлення фактів, що мають юридичне значення;

6) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

7) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;

8) визнання спадщини відумерлою;

9) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

10) примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

11) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб;

12) розкриття професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках.

Але варто зазначити, що це не є вичерпним переліком, адже ст. 75 ЦК України та ст. ст. 43, 48, 103, 108, 130–132, 170, 240 та інші норми СК України передбачають справи, які будуть розглядатися в окремому провадженні. З аналізу норм цивільного процесуального законодавства можна виокремити певні специфічні риси справ окремого провадження, а саме:

– справи окремого провадження – це не спір про майно чи право, але винесення рішення по зазначених категоріях справ в подальшому можуть слугувати підставою для позову, наприклад, щодо визнання права на майно. Разом з тим, ст. 294 ЦПК України чітко зазначає: «якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах»;

– порушення справи в окремому провадженні відбувається на підставі заяв, вимоги до яких сформульовані у Цивільному процесуальному кодексі України;

– у окремому провадженні відсутні інститути, які існують у позовному провадженні: відмова від позову, визнання позову, збільшення та зменшення розміру позовних вимог, укладення мирової угоди;

– справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду;

– за загальним правилом судові витрати в цій категорії справ не відшкодовуються.

Щодо застосування практики ЄСПЛ в справах окремого провадження, то варто взяти до уваги такі аспекти:

– відповідно до п. 47 Регламенту ЄСПЛ [13] в заяві повинно бути чітко зазначено, які саме статті чи протоколи Конвенції порушені та надання відповідні аргументи;

– ЄСПЛ приймає лише ті заяви, які є прийнятними, тобто було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, та пройшло чотири місяці від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні [14].

З аналізу норм Конвенції, практики ЄСПЛ та практики українських судів можна зробити висновок, що в справах окремого провадження до ЄСПЛ можна подати заяву щодо порушення таких статей Конвенції:

– **заборона катувань (ст. 3 Конвенції).** Ст. 3 Конвенції зазначає, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. В окремому провадженні розглядаються справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. При застосуванні до особи такого примусового медичного лікування обов'язково потрібно враховувати ст. 3 Конвенції. Наприклад, в справі «Казачинська проти України» (Заява № 79412/17) ЄСПЛ зазначив, що уряд не довів існування будь-якої медичної необхідності у застосуванні до заявниці примусового психіатричного лікування; медичні документи заявниці не містять жодних доказів, що заявниця становила небезпеку для себе чи інших осіб, або що такі заходи застосовувалися у відповідь на спробу напасти на когось. Натомість обставини свідчать, що фізичне обмеження застосовувалося до заявниці з єдиною метою – обмеження її свободи пересування. В п. 37 зазначеного рішення Суд констатував, що таке незаконне та свавільне поводження перевищувало поріг суворості, необхідний для застосування ст. 3 Конвенції, і могло щонайменше викликати у заявниці почуття страху, страждання та неповажності [15];

– **права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції).** ЄСПЛ зазначає, що «ключовою гарантією за п. 4 ст. 5 Конвенції є те, що особа, яка примусово утримується у психіатричному закладі, повинна мати право на судовий перегляд за її власним бажанням. П. 4 ст. 5 Конвенції вимагає в першу чергу наявність незалежного правового засобу, за допомогою якого особа, яка утримується, має можливість постати перед судом, який визначить законність триваючого утримання. Доступ особи, яка утримується, до суду не має залежати від доброї волі адміністрації закладу, де утримується особа, використовуватись за розсудом керівництва медичного закладу» [16]. Варто звернути увагу і на справу «Цеге фон Мантейфель проти України» (Заява № 29804/16), в якій ЄСПЛ констатував порушення ст. 5 Конвенції у зв'язку з незаконним утриманням особи у Дніпропетровській клінічній психіатричній лікарні (надалі – лікарня) з 19 лютого 2017 року по 14 листопада 2017 року. Незаконність утримання полягало в тому, що за українським законодавством продовження строку примусового стаціонарного лікування можливе лише за рішенням суду. «Лікарня подавала 13 січня та 19 травня 2017 року заяви про продовження строку примусового психіатричного лікування, однак ці заяви були залишені без задоволення судом 13 травня та 02 листопада 2017 року відповідно; суд ухвалив лікувати заявницю амбулаторно. Суду не розглядали подальші скарги заявниці на ухвали судів або її клопотання про звільнення, оскільки згідно з відповідним законодавством вона не мала *locus standi* для подання скарг чи ініціювання перегляду законності продовження строку її тримання у лікарні. Лікарня відмовила у задоволенні клопотань про негайне звільнення, поданих матір'ю заявниці та її захисником після 19 лютого 2017 року, у зв'язку з відсутністю судового рішення про її звільнення» [18];

– **права на справедливий судовий розгляд (ч. 1 ст. 6 Конвенції).** ЄСПЛ у справі «Наталія Михайленко проти України» [19] встановив, що відсутність можливості у недієздатної заявниці особисто звернутися із заявою про поновлення її дієздатності становила порушення її права на доступ до суду відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції. Фактично ті ж самі обставини стали підставою і в справі «Горбатюк проти України» Хоча у 2017 році після подання цієї заяви до ЄСПЛ до ЦПК України були внесені зміни щодо права фізичної особи, яку визнали недієздатною, самостійно подавати заяву про скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення її цивільної дієздатності, не можна ігнорувати те, що заявниця була визнана недієздатною з 2009 року і, таким чином, відповідно до національного законодавства вона тривалий час була позбавлена безпосереднього доступу до суду для оскарження рішення про визнання її недієздатною [19];

– **право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції).** Наприклад, в справі «Сото Тревіно проти України» (Заява № 12498/21) заявник скаржився, що провадження на національному рівні у цій справі, під час якого він не міг спілкуватися зі своєю малолітньою дитиною, було надмірно тривалим, а саме з грудня 2018 року по 06 жовтня 2021 року. В п. 10 згаданого рішення ЄСПЛ зазначив, що «загальні принципи щодо вимоги термінового розгляду справ за Гаазькою конвенцією, коли плин часу може мати непоправні наслідки для стосунків між дитиною та тим із батьків, хто з нею не проживає, були наведені, серед інших джерел, в рішенні у справі «Віленчик проти України» (Vilenchik v. Ukraine), заява № 21267/14, пункт 53, від 03 жовтня 2017 року» та констатував порушення ст. 8 Конвенції, адже провадження на національному рівні щодо повернення на той момент однорічної дитини заявника тривало понад два роки та десять місяців, що значно пере-

вищило шеститижневий строк, встановлений ст. 11 Гаазької конвенції, і супроводжувалося затримками, відповідальність за які, головним чином, несли органи державної влади [20]. Констатація ЄСПЛ порушення ст. 8 Конвенції було і в справі «Молдован проти України» (Заява № 62020/14). Суть справи – відмова національними судами заявнику у проведення ДНК-експертизи з метою встановлення батьківства у зв'язку з тим, що Кодекс про шлюб та сім'ю, який діяв на той час, не передбачав такого доказу, а надавав можливість встановити батьківство лише на «соціальних» підставах, тобто спільного проживання. ЄСПЛ фактично вказав судам на необхідність врахування нових можливих доказів, які можуть сприяти задоволенню позову, навіть за умови що ці докази не враховані в нормативних актах. Наприклад, Кодекс про шлюб та сім'ю України 1969 року було прийнято в той час, коли ДНК-експертизи ще не були широко розповсюдженими [21].

Беручи до уваги те, що Україна потерпає від воєнної агресії з боку росії, варто згадати і про так звані «Намібійські винятки», суть яких полягає в можливості встановлення факту смерті чи народження особи на основі документів, що видаються окупаційними органами. В п. 96 справи «Кіпр проти Туреччини» ЄСПЛ констатував, що «Консультативний висновок Міжнародного Суду, що розуміється в сукупності з виступами і поясненнями деяких членів суду, чітко показує, що в ситуаціях, подібних до тих, що наводяться в цій справі, зобов'язання ігнорувати, не брати до уваги дії існуючих *de facto* органів та інститутів [окупаційної влади] далеко від абсолютного. Для людей, що проживають на цій території, життя триває. І це життя потрібно зробити більш стерпним і захищеним фактичною владою, включаючи їх суди; і виключно в інтересах жителів цієї території дії згаданої влади, які мають відношення до вказаного вище, не можуть просто ігноруватися третіми країнами або міжнародними організаціями, особливо судами, у тому числі й цим. Вирішити інакше, означало б зовсім позбавляти людей, що проживають на цій території, всіх їх прав щоразу, коли вони обговорюються у міжнародному контексті, що означало б позбавлення їх навіть мінімального рівня прав, які їм належать» [22]. «Намібійські винятки» фактично слугували підставою для викладення ст. 317 ЦПК України в новій редакції та закріпили особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України.

Висновки. Все вищевикладене дає можливість зробити наступні висновки:

– в ч. 2 ст. 293 ЦПК України наведений перелік справ, які можуть бути розглянуті в окремому провадженні. Варто зазначити, що цей перелік не є повним, адже аналіз матеріальних норм СК України та ЦК України значно розширює цей перелік;

– констатовано, що ЄСПЛ приймає до розгляду справу лише за умови, що в заяві повинно бути чітко зазначено, які саме статті чи протоколи Конвенції порушені, чи наданні відповідні аргументи та чи було вичерпано всі національні засоби правового захисту;

– з аналізу норм Конвенції, практики ЄСПЛ та практики українських судів констатовано, що в справах окремого провадження до ЄСПЛ можна подати заяву щодо порушення таких статей Конвенції: ст. 3, 5, 6, 8 Конвенції;

– при розгляді справ окремого провадження суди зобов'язанні враховувати всі достатні докази; перевіряти дотримання органами влади норм Конвенції; враховувати не лише норми законів, а й нові технології, що можуть сприяти захисту порушених інтересів особи; терміново розглядати справи, коли плин часу може мати непоправні наслідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
2. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/700941/>
3. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №6. С. 55-58.
4. Кройтор В.А. Використання прецедентного права, створеного суддями Європейського суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими судами з аналогічних питань. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 1. С. 46-53. URL: <https://doi.org/10.32782/39221429>
5. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монограф. / В. А. Завгородній. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.
6. Бичкова С. С. Забезпечення доступу до правосуддя: позиція Європейського суду з прав людини. Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України [Електронний ресурс]: збірник матеріалів VII науковопрактичного круглого столу (м. Київ, 14 червня 2024 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024.
7. Кучук А.М., Пекарчук В.М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. №4. С. 17-23. <https://doi.org/10.32782/ryuv.v4.2022.4>
8. Комаров В. В. Окреме провадження: монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 312 с.
9. Чурпіта Г. Новели окремого провадження. *Право України*. 2018. № 10. С. 147-164.
10. Бутрин – Бока Н. С. Особливості розгляду справ окремого провадження. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПРАВО, БЕЗПЕКА, СВІТ» (29-30 квітня 2022 року) м. Тернопіль, 2022. С. 38-41.
11. Anatoliy Kostuba. Окреме провадження як форма встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у цивільних правовідносинах. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. №10 (1). pp.134-142. [hal-02468636](https://doi.org/10.32782/ryuv.v4.2022.4)
12. Татулич І.Ю. Проблемні аспекти окремого провадження в межах цивільно-процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. С. 359-396.
13. РЕГЛАМЕНТ СУДУ. РАДА ЄВРОПИ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ. Страсбург, 01.11.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067#Text
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Міжнародний документ від. 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004
15. Справа «Казачинська проти України» (Заява № 79412/17) від 07 листопада 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k23#Text
16. Справа «Горшков проти України» (Заява № 67531/01) від 8 листопада 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text
17. Справа «Цере фон Мантейфель проти України» (Заява № 29804/16) від 11 січня 2024 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_j28
18. Справа «Наталія Михайленко проти України» (Заява № 49069/11) від 30 травня 2013 року. URL: <https://lawyer.khpg.org/1417768704>
19. Справа «Горбатюк проти України» (Заява № 1848/16) від 07 листопада 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e60#Text
20. Справа «Сото Тревіно проти України» (Заява № 12498/21) від 11 квітня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_j52#Text
21. Справа «Молдован проти України» (Заява № 62020/14) від 14 червня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k08#Text
22. СПРАВА «КІПР ПРОТИ ТУРЕЧЧИНИ» CASE OF CYPRUS V. TURKEY (Заява № 25781/94) від 10 травня 2001 року. URL: <https://rm.coe.int/16806b5964>